

Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός, Άννα Μαχαιρά - Λήδα Παπαστεφανάκη (εισαγωγή - επιμέλεια), πρόλογος Μωυσή Ελισάφ, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου (Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015), Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων - Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2016, σ. 326- 345 [ISBN 978-960-9446-16-7]

Κλειώ και κλισέ:

Η Γερμανία αντιμέτωπη με το «τηλεοπτικό Ολοκαύτωμα»

Χάγκεν Φλάισερ και Άννα Μαρία Δρουμπούκη

Ο πρόωρα χαμένος Τόνι Τζαντ, στον επίλογο του μνημειώδους έργου του *Postwar*, αναφέρει ότι στη Δυτική Γερμανία ο μετασηματισμός της μνήμης σχετικά με τη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης δεν συντελέστηκε με τον αραβο-ισραηλινό πόλεμο του 1967 ή τη γονυκλισία του Βίλι Μπραντ στο γκέτο της Βαρσοβίας (1970), ούτε με τη δολοφονία ένδεκα Ισραηλιτών αθλητών στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μονάχου το 1972. Συντελέστηκε με την προβολή της μίνι σειράς «Holocaust» το 1979 στη γερμανική τηλεόραση, με πρωταγωνίστρια τη Μέριλ Στριπ. Ομολογουμένως το σενάριο ήταν απλοϊκό και απλουστευτικό, οι περισσότεροι χαρακτήρες επίπεδοι, η αφήγηση διαρθρωμένη έτσι ώστε να επιτυγχάνει το μέγιστο συγκινησιακό αποτέλεσμα. Εντούτοις, το «TV-Holocaust» μαγνήτισε, κατά καιρούς τουλάχιστον, είκοσι εκατομμύρια θεατές στη Δυτική Γερμανία (ΟΔΓ), και τελικά πολλοί πείστηκαν να αποδεχθούν το μεγαλύτερο έγκλημα στην ιστορία της χώρας τους και της Ευρώπης ως γεγονός – έστω σε μορφή *docu-soap*. Μάλιστα, η σειρά αυτή καθιέρωσε και τη χρήση του όχι και τόσο κατάλληλου όρου «Holocaust» για τη γενοκτονία.¹ Ο ιστορικός Saul Friedländer διαπίστωσε ότι η σειρά επέβαλε στην καθημερινή δημόσια συζήτηση τη μνήμη της Σοά, σε μια εποχή που η ιστοριογραφία ακόμη δεν είχε ασχοληθεί εντατικά με αυτήν. Εντούτοις, δημοσιογράφοι όπως ο

¹ Πρβλ., π.χ., Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβαστικά. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, σ. 296. Προτιμότερη η εβραϊκή λέξη Shoah [Σοά], δηλ. καταστροφή, όλεθρος. Συχνά χρησιμοποιείται και μαζί με το άρθρο *Ha*, δηλ. HaShoah, όπως στην ετήσια ημέρα μνήμης: Yom HaShoah.

Γερμανοεβραίος Henryk Broder, διατύπωσαν τον όρο “Shoah-business” για τις προσπάθειες μετατροπής του εγκλήματος της χιλιετίας (*millennium crime*) σε εύπεπτο εμπορικό προϊόν. Σύμφωνα με ειδικούς της πολιτισμικής ιστορίας όπως τον Hans Günter Hockerts, «σερβιριζόταν μια λάιτ εκδοχή της ιστορίας που δεν επικεντρωνόταν στην ανάλυση των δομών και των διαδικασιών, αλλά στα γεγονότα και την εικονοποίησή τους. Προκλήθηκε ένας εξαναγκασμός της εικόνας».²

Συνολικά, υπολογίζεται ότι 220.000.000 τηλεθεατές (σε ΗΠΑ και Ευρώπη), είδαν το 1979 τη σειρά ή τουλάχιστον κάποια επεισόδια - αριθμός πρωτοφανής για οποιαδήποτε ως τότε τηλεοπτική παραγωγή. Η προβολή στην Δυτική Γερμανία (ΟΔΓ) έτυχε να συμπέσει με τη δίκη των πρώην φρουρών του στρατοπέδου θανάτου Μαιντάνεκ.³ Το «Holocaust» προβλήθηκε σε τέσσερεις συνέχειες συνολικής διάρκειας 475 λεπτών. Η υπόθεση επικεντρώνεται στην εβραϊκή οικογένεια Weiß και στην «άρια» οικογένεια Dorf. Όπως είναι αναμενόμενο, η πρώτη οικογένεια αφανίστηκε στη Σοά, ενώ η δεύτερη επέζησε - αποκτώντας μάλιστα πολλά περιουσιακά στοιχεία των Weiß. Για πρώτη φορά εικονοποιούνταν σκηνές από τη ναζιστική «Τελική Λύση»: το ξερίζωμα, τα κάτεργα, τα βασανιστήρια, οι μαζικές σφαγές, και οι θάλαμοι αερίων. Επίσης, για πρώτη φορά παρουσιάζονταν στην οθόνη οι αρχιτέκτονες της γενοκτονίας εν δράσει - στα γραφεία τους ή στα στρατόπεδα και ως καθ' όλα σωστοί οικογενειάρχες. Τα ανώνυμα θύματα απέκτησαν πρόσωπο και ταυτότητα, ενώ αξιοποιήθηκαν αρχαικό υλικό και φωτογραφίες από θύματα της Σοά που παρεισέφεραν στη διάρκεια της προβολής, όπως για παράδειγμα απ' τη σφαγή στο Babi Yar (Σεπτέμβριος 1941). Αυτός ο νέος τρόπος αναπαράστασης έδωσε στη γενοκτονία μια μορφή «επικοινωνήσιμη», κάτι που η σιωπή των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών γύρω απ' το θέμα δεν είχε επιτρέψει.⁴

² Hans Günter Hockerts, „Zugänge zur Zeitgeschichte, Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft“, στο: Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow (επιμ.), *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte*, Φρανκφούρτη 2002, σ. 67.

³ Επρόκειτο για την τρίτη σειρά δικών, με την πρώτη να ξεκινάει το 1944. Αξιοσημείωτη είναι εδώ η προτροπή εκ μέρους της Κνεσσέτ - της Βουλής του Ισραήλ - και του προέδρου της Yitzhak Shamir προς τον Γερμανό ομόλογό του Karl Carstens (παλαιό Ναζί και κατοπινό πρόεδρο της ΟΔΓ) «να δικαστούν όλοι οι εγκληματίες πολέμου και εμπλεκόμενοι στη γενοκτονία των Εβραίων, χωρίς να διαστρεβλωθούν τα σχετικά γεγονότα». PAAA, B 86/1482, 10 και 20 Απριλίου 1978, αντίστοιχα.

⁴ Gerhard Paul, “Holocaust: Vom Beschweigen zur Medialisierung. Über Veränderungen im Umgang mit Holocaust und Nationalsozialismus in der Mediengesellschaft”, στο: Gerhard Paul / Bernhard Schoßig (επιμ.), *Öffentliche Erinnerung und Medialisierung des Nationalsozialismus. Eine Bilanz der letzten dreißig Jahre*, Γκέτινγκεν 2010, σ. 20.

Σύμφωνα με πολλούς ειδικούς, η σειρά σηματοδότησε την αρχή μιας νέας φάσης στην επεξεργασία και υπέρβαση του πρόσφατου παρελθόντος και μια τομή στην πολιτισμική μνήμη γύρω απ' τη γενοκτονία.⁵ Ο Γερμανός ψυχολόγος Harald Schmidt έκανε λόγο για μια «πολιτισμική και μνημονική αλλαγή, για μια σειρά που καθόρισε τη δημόσια ιστορία και μνήμη περισσότερο από τις δίκες, τα βιβλία και τις συζητήσεις για τη Σοά τα προηγούμενα τριάντα χρόνια».⁶ Τρεις στους τέσσερις Γερμανούς έφηβους δήλωσαν ότι απ' τη σειρά είχαν μάθει περισσότερα για την εγκληματική φύση του ναζισμού παρά απ' όλη τη σχολική εκπαίδευσή τους, ενώ μισοξεχασμένοι τόποι μνήμης της ναζιστικής φρίκης εντάχθηκαν στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος. Σχεδόν άγνωστα όμως είναι τα όσα προηγήθηκαν το 1977/78: οι αντιδράσεις, φοβίες και διεργασίες της επίσημης Γερμανίας, της εκεί κοινής γνώμης και των ΜΜΕ παρακολουθώντας την έκρηξη της δημόσιας ιστορίας που ακολούθησε την αρχική προβολή στις ΗΠΑ και άλλες αγγλόφωνες χώρες. Δίσταντο οι γνώμες για την ποιότητα και «ιστορικότητα» της παραγωγής, για τα συν και τα πλην μιας τηλεοπτικής προβολής, ενώ έντονοι ήταν οι προβληματισμοί για την καταλληλότερη (ή και ηθικότερη) στρατηγική προς αποφυγή αρνητικών επιπτώσεων στην εξωτερική εικόνα της «νέας Γερμανίας». Το κείμενο προσεγγίζει αυτή την άγνωστη ιστορία της πρόσληψης του έργου στη χώρα των θυτών, ενώ βασίζεται σε πληθώρα αρχειακών πηγών, καθώς και σε ένα ευρύτατο φάσμα εφημερίδων εκείνης της περιόδου.

Η δυτικογερμανική διπλωματία και το «Ολοκαύτωμα»

Ήδη ένα χρόνο πριν την πρώτη προβολή της σειράς το 1978, οι Γερμανοί αξιωματούχοι στις ΗΠΑ παρακολουθούσαν στενά την πορεία των γυρισμάτων, ανέλυν τις ικανότητες και τα βιογραφικά των συντελεστών, και κατέληξαν – σε μακροσκελείς αναφορές προς το γερμανικό ΥΠΕΞ (AA= Auswärtiges Amt) – ότι αναμφισβήτητα θα υπήρχε αντίκτυπος στην πολιτική των ΗΠΑ, και συγκεκριμένα στις προσπάθειες του προέδρου Κάρτερ για μια ειρηνευτική λύση, ή τουλάχιστον αποκλιμάκωση, στο μεσανατολικό. Ωστόσο, τονίζεται από πολύ νωρίς ότι θα έπρεπε να καταβληθούν προσπάθειες ώστε να μην εξομοιωθεί το ναζιστικό Ράιχ με τη σύγχρονη δυτικογερμανική δημοκρατία. Σύμφωνα με το AA, η μετατροπή ενός τόσο

⁵ Peter Reichel, *Erfundene Erinnerung. Weltkrieg und Judenmord in Film und Theater*, Μόναχο 2004, σ. 250. Πρβλ., π.χ., Gerhard Paul... ό.π. σ. 17.

⁶ Gerhard Paul... ό.π. σ. 17.

σύνθετου και ευαίσθητου ζητήματος όπως η μαζικότερη δολοφονία όλων των εποχών, σε τηλεοπτικό προϊόν, μόνο ως «ανησυχητικός οiwόνος» μπορούσε να ερμηνευτεί.⁷ Από νωρίς λοιπόν οι γερμανοί διπλωμάτες προβληματίζονταν ως προς τα πρακτέα. Εν γένει επικράτησε η άποψη η επίσημη Γερμανία να συνδράμει ενημερωτικά αντιμετωπίζοντας το ζήτημα της προβολής θετικά και με χαμηλούς τόνους, ώστε να μην επιβαρυνθούν οι ομαλές πλέον γερμανο-ισραηλινές σχέσεις.⁸ Εν όψει ενός προκαταρκτικού συνεδρίου «Εκπαίδευση και Holocaust», (Long Island, 9.-11. Οκτωβρίου 1977) η πρεσβεία της ΟΔΓ εισηγήθηκε να σταλεί γερμανός εκπρόσωπος. Προειδοποίησε όμως πως εκείνος αναπόφευκτα θα βρισκόταν «σε δύσκολη θέση» εφόσον θα αναμενόταν να τοποθετηθεί με σαφήνεια στο ζήτημα ενδεχόμενης πληρωμής πρόσθετων αποζημιώσεων - 25 χρόνια ύστερα από την υπογραφή της σχετικής Συμφωνίας του Λουξεμβούργου μεταξύ ΟΔΓ και Ισραήλ. Αν συνηγορούσε με το εβραϊκό αίτημα, θα ερχόταν σε αντίθεση με την επίσημη γερμανική πολιτική η οποία παρουσίαζε το όλο ζήτημα ως λήξαν,⁹ ενώ ενδεχόμενη ευθυγράμμιση με την άρνηση της Βόννης θα σήμαινε πλήρη απομόνωση απ' τους υπόλοιπους συνέδρους.¹⁰

Στο σημείο αυτό επενέβη ο Helmut Rumpf, σκληροπυρηνικός αρμόδιος του ΑΑ για θέματα επανορθώσεων – ή, ακριβέστερα, για την αποφυγή και απόρριψή τους. Υπενθύμισε ότι ο Nahum Goldmann, πρόεδρος του World Jewish Congress και συνιδρυτής του *Jewish Claims Conference*,¹¹ προωθούσε σχέδια προκειμένου να αποζημιωθούν επιτέλους και οι Εβραίοι εμικρέδες προερχόμενοι από την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίοι ως τότε είχαν εξαιρεθεί από σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Εφόσον η σχεδιαζόμενη τηλεοπτική σειρά προφανώς θα αφύπνιζε παλαιούς εφιάλτες, πιθανώς θα ενισχύονταν οι πιέσεις προς τη Βόννη για περαιτέρω πληρωμές. Επομένως θα ήταν ασύμφορο αυτή η εμμέσως τουλάχιστον αντιγερμανική «καμπάνια» να υποστηριχτεί κιόλας με υλικό γερμανικής προέλευσης, όπως πρότεινε η πρεσβεία.¹² Όταν σε πείσμα της προειδοποίησής του, οι γερμανικές αρχές

⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (στο εξής: PAAA), φάκελος B 86/1482, Auswärtiges Amt, 12. Juli 1977, betr. Holocaust.

⁸ PAAA, B 86/1482, Dr. Engels, Washington Diplo GIC New York, betr. Holocaust, 08.07.1977.

⁹ «Schlussstrich», δηλ. τελεία και παύλα.

¹⁰ PAAA, B 86/1482, AA, 27.7.1977, betr.: „Holocaust und Erziehung“.

¹¹ Ο αμερικάνικος οργανισμός Conference on Jewish Material Claims against Germany (JMC) ιδρύθηκε το 1951 ως βασικότερος φορέας στον οποίο απευθύνονταν οι εβραϊκές κοινότητες για την οικονομική τους ανασύσταση, μέσω των διεκδικήσεων από την ΟΔΓ.

¹² PAAA, B 86/1482, AA, 13.7.1977, betr. “Holocaust”.

κατέληξαν σε γραμμή συνεργασίας, ο Rumpf τους τροφοδότησε με επίσημες στατιστικές για το ύψος των ποικίλων αποζημιώσεων που ήδη είχαν καταβληθεί από τη Δυτική Γερμανία¹³ - ως επιχείρημα για το πώς να αντιμετωπισθούν περαιτέρω αξιώσεις.]

Και άλλα συνέδρια πραγματοποιήθηκαν στις ΗΠΑ (δέκα μόνο το 1978), το σημαντικότερο εκ των οποίων με πρωτοβουλία του Εθνικού Συμβουλίου Χριστιανών και Εβραίων. Παρατηρώντας τα ανέλπιστα θετικά αποτελέσματα, και την αποφυγή αντιγερμανικού κλίματος, οι διπλωμάτες κατέληξαν οριστικά στο συμπέρασμα να στηρίξουν και στο μέλλον τέτοιες προσπάθειες.¹⁴ Άλλωστε, το γερμανικό ΑΑ παρακολουθούσε στενά τον απόηχο και την επιρροή που είχε η προβολή του σίριαλ στην Αμερική. Έτσι, σύμφωνα με τους Γερμανούς παρατηρητές, δεν κρινόταν σκόπιμο να παρέμβει η Βόννη με μια επίσημη τοποθέτηση απέναντι στη σειρά, καθώς η πλειοψηφία των αμερικανών θεατών προφανώς ήταν σε θέση να κάνει μόνη της τη διάκριση μεταξύ του ναζιστικού καθεστώτος και των σύγχρονων Γερμανών: «Η συναισθηματική αντίδραση της αμερικάνικης κοινής γνώμης έχει γίνει πιο ισχυρή - μετά το τέλος της προβολής του τελευταίου επεισοδίου της σειράς-, όπως ήταν αναμενόμενο. Έτσι, δεν θα υπάρξει κάποια μακροπρόθεσμη επιβάρυνση της εικόνας της Γερμανίας στο εξωτερικό».¹⁵

Ωστόσο, αναδύθηκαν και άλλα ζητήματα τα οποία έπρεπε να επιλυθούν, όπως το μείζον θέμα των ατιμώρητων ναζί εγκληματιών και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Συνέπειες του αντίκτυπου του «TV-Holocaust» και μιας γενικότερης συνειδητοποίησης του ηθικού προβλήματος ήταν ο διορισμός ενός ειδικού «κυνηγού των ναζί» από την Ουάσινγκτον¹⁶, καθώς και η καθιέρωση της υποχρεωτικής διδασκαλίας της περιόδου, με έμφαση στο Ολοκαύτωμα, στα αμερικάνικα σχολεία. Τον Ιούλιο του 1978 προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός μαθητικού δοκιμίου στις

¹³ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, ΑΑ, 5. August 1977 προς Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung, betr.: Konferenz "Holocaust und Erziehung", 9. - 11. Oktober 1977 in Long Island (USA).

¹⁴ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, Γενικό Προξενείο ΟΔΓ, New York, προς γερμανική πρεσβεία, 14. 4.1978, betr.: Holocaust- Konferenz in New York, 5.-7. Μαρτίου 1978.

¹⁵ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, από πρεσβεία Ουάσινγκτον προς ΑΑ, 21. Απριλίου 1978.

¹⁶ Αυτή ήταν μια πρωτοφανής κίνηση που φανέρωνε την συντονισμένη προσπάθεια της αμερικανικής κυβέρνησης να εντοπίσει τους εγκληματίες που κρυβόντουσαν με νέα ταυτότητα και καινούργια ζωή σε άλλες χώρες, ειδικά της Λατινικής Αμερικής. Βλ. "Washington macht Ernst mit Jagd auf NS-Verbrecher", εφ. *Aufbau*, July 21, 1978.

ΗΠΑ, με θέμα τις αιτίες και τις συνέπειες της γενοκτονίας. Τα τρία καλύτερα γραπτά βραβεύτηκαν απ' το Κογκρέσο και δημοσιεύτηκαν.¹⁷

Ταυτόχρονα, το γερμανικό προξενείο στη Νέα Υόρκη ενημέρωσε τις προϊστάμενες αρχές για τα συμπεράσματα μίας σχετικής έρευνας:

- Οι νέοι άνθρωποι κάτω των τριάντα είδαν το σίριαλ σε χαμηλότερα ποσοστά απ' τους μεγαλύτερους.
- Οι τηλεθεατές ήταν περισσότερο φιλελεύθεροι παρά συντηρητικοί στις πολιτικές τους πεποιθήσεις.
- Ένα 91% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι εξαιτίας του έργου είχαν ενισχυθεί τα αντιναζιστικά και φιλοεβραϊκά τους συναισθήματα.
- Το 60% των τηλεθεατών είχε μάθει πολλά νέα στοιχεία για τη Σοά.
- Στην ερώτηση εάν στη διάρκεια του πολέμου ο μέσος Γερμανός γνώριζε για τα φρικαλέα εγκλήματα κατά των Εβραίων, οι τοποθετήσεις δίσταντο. Μάλιστα, ένα 81% θεώρησε ότι οι Γερμανοί θα έπρεπε να είχαν αντιδράσει έμπρακτα.
- Στην ερώτηση «ποιες χώρες έχουν σήμερα ομοιότητες με τη ναζιστική Γερμανία», ένα 56% απάντησε «οι κομμουνιστικές», ενώ 17% κατονόμασαν την Ουγκάντα (επί δικτατορίας Ιντί Αμίν).
- Ένα 45% θεωρούσε το φόβο των Ισραηλινών για ένα νέο Ολοκαύτωμα υπερβολικό, το ίδιο ποσοστό θεωρούσε ουσιώδη τη συμπαράσταση των αμερικάνων Εβραίων στο κράτος του Ισραήλ.¹⁸

Ως συνέπεια της προβολής, ο Λευκός Οίκος καθιέρωσε το διήμερο 28^η / 29^η Απριλίου - επέτειο της απελευθέρωσης του Ντάχαου από τον αμερικάνικο στρατό - ως «Ημέρες Μνήμης των Θυμάτων του Ολοκαυτώματος».¹⁹ Αργότερα, εξελίχθηκαν σε οκταήμερο τελετών μνήμης σε όλη τη χώρα.

Η σειρά «Holocaust», μαζί με την οικογενειακή σάγκα μιας αφροαμερικανικής οικογένειας, τη σειρά «Roots», ήταν οι δημοφιλέστερες «παραγωγές ψυχαγωγίας» (entertainment, Unterhaltung, - έτσι ο όρος σε κάποια άρθρα) που προβλήθηκαν ποτέ στην αμερικανική τηλεόραση.²⁰ Οι Γερμανοί

¹⁷ «Ein Holocaust Essay Wettbewerb», εφ. *Aufbau*, July 21, 1978.

¹⁸ PAAA, B 86/1482, Γεν. πρόξενος ΟΔΓ Νέας Υόρκης προς γερμανική πρεσβεία Washington, 31.7.1978. Betr: NBC-Sendung „Holocaust“.

¹⁹ PAAA, B 86/1482, Office of the White House Press Secretary, September 18, 1978.

²⁰ Οι τηλεθεατές έφταναν τους 60- 70 εκατομμύρια, ή εν δυνάμει ακόμα και τους 120.000.000 σύμφωνα με πιο φιλόδοξες στατιστικές.

διπλωμάτες στην Ουάσινγκτον είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν—πριν απ’ την επίσημη προβολή – τις τρεις πρώτες ώρες της σειράς, και καθυσύχασαν τη Βόννη ότι η εξιστόρηση των γεγονότων τους φάνηκε αντικειμενική και ότι αποφεύγονταν οι γενικεύσεις περί συλλογικής ενοχής του γερμανικού λαού.²¹ Σκεπτική, αν όχι αρνητική, ήταν η γερμανικής καταγωγής παροιμία των ΗΠΑ. Έθετε πιο έντονα από τους διπλωμάτες εξαρχής το ερώτημα εάν και πως θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί η δραματουργική παρουσίαση εκείνης της σκοτεινής περιόδου που αμαύρωνε την εικόνα της Γερμανίας και των Γερμανών στις ΗΠΑ. Σε γενικές γραμμές, ο Αμερικανός τηλεθεατής κατέληγε στο συμπέρασμα ότι οι τότε Γερμανοί απλώς είχαν προτιμήσει να κλείσουν τα μάτια μπροστά στα εγκλήματα που διαπράχθηκαν δίπλα τους. Το γεγονός ότι η μίνι σειρά δεν ήταν docu-drama, αλλά εμπεριείχε «πολλά στιλιστικά στοιχεία μιας σαπουνόπερας, δηλαδή μιας ρηχής, μονοδιάστατης τηλεοπτικής παραγωγής, όπως το αμερικάνικο κοινό τις καταναλώνει σε καθημερινή βάση», την καθιστούσε λιγότερο επικίνδυνο για την εικόνα της Γερμανίας. Εν γένει, ήταν φτιαγμένη έτσι ώστε να αρέσει στον μέσο αμερικάνο τηλεθεατή που δεν διέθετε εκλεπτυσμένο γούστο. Άλλωστε, η σειρά διακοπτόταν τουλάχιστον ανά δεκαπεντάλεπτο από διαφημίσεις αμφίβολης αισθητικής. Ως πιο ακραίο παράδειγμα αναφέρθηκε μία διαφήμιση για την πλήρη εξάλειψη των μυρωδιών της κουζίνας, ενώ μόλις είχε προηγηθεί σκηνή με τον Άντολφ Άιχμαν στο Άουσβιτς να διαμαρτύρεται ότι η μυρωδιά καμένης σάρκας απ’ τα κρεματόρια μείωνε την απόλαυση του δείπνου.)²² Η σειρά τελικώς δεν κρίθηκε αντιγερμανική αλλά περισσότερο «φιλοσιωνιστική», κάνοντας τους τηλεθεατές να συμπάσχουν με το δράμα των Εβραίων και την επιθυμία τους για την ανάκτηση μιας πατρίδας μετά το πολυπόθητο τέλος των βασάνων τους. Επιπλέον, το *Holocaust* έδειχνε για ποια πράγματα ο άνθρωπος ήταν ικανός σε ακραίες συνθήκες, δηλαδή να χάσει την ανθρωπιά του. Αυτό το τελευταίο, σύμφωνα με τους προσεκτικούς Γερμανούς παρατηρητές, παρέπεμπε όμως λιγότερο στη ναζιστική Γερμανία, παρά στη σύγχρονη μελανή επικαιρότητα κομμουνιστικών ή τριτοκοσμικών χωρών και καθεστώτων (π.χ. Βιετνάμ, Ουγκάντα, Καμπότζη).²³

Η συντηρητική (αλλά «φιλοσημιτική») εφημερίδα *Die Welt* - με τίτλο «9 ώρες πικρής γερμανικής ιστορίας στην αμερικάνικη τηλεόραση» - επεκτάθηκε στις

²¹ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, Bonn, 11. April 1978, betr.: NBC- Fernsehserie „Holocaust“ in den USA.

²² ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία Washington προς ΑΑ, 25 Απριλίου 1978.

²³ Στο ίδιο.

συνέπειες της προβολής στις ΗΠΑ: οργάνωση σεμιναρίων, ένταξη νέων μαθημάτων με τη συγκεκριμένη θεματική στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το βιβλίο του Τζέραλντ Γκρην το οποίο βασιζόταν στο σενάριο της σειράς έγινε εντός ολίγου μπεστ-σέλερ.²⁴ Το *Spiegel* κατέγραψε διάφορα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των γυρισμάτων – με ειδικούς επιθέσεις και βανδαλισμούς από νεοναζί. Η ακροδεξιά “Christian Defence League” κατήγγειλε τη σειρά ως «σιωνιστική προπαγάνδα».²⁵ Η *General-Anzeiger*, σημαντικότερη εφημερίδα της Βόννης, μέμφθηκε τους δημιουργούς της σειράς για συνειδητή «εκμετάλλευση της φρίκης», τονίζοντας πως ο επακόλουθος θόρυβος δεν έγινε πάντοτε δεκτός με χαρά ούτε καν απ’ τους ίδιους τους Εβραίους. Μια μηνιαία εβραϊκή εφημερίδα της Αμερικής σχολίασε σκωπτικά: «Είναι τρομακτικό, πώς μια ολόκληρη βιομηχανία διαμορφώνεται γύρω απ’ αυτό το σίριαλ. Περιέργως, δεν υπάρχει ακόμα κάποιο παγωτό με το όνομα ‘Holocaust’, και βεβαίως κανένα σαπούνι...».²⁶

Με τον ίδιο προσεκτικό τρόπο παρακολούθησαν οι Γερμανοί και τον βρετανικό απόηχο της σειράς για τα δικαιώματα της οποίας το BBC -σύμφωνα με υπερβολικές πληροφορίες- είχε πληρώσει ένα εκατομμύριο λίρες.²⁷ Έτσι, η πρεσβεία στο Λονδίνο, προσπαθούσε να δώσει στο ΥΠΕΞ της Βόννης μια αντιπροσωπευτική εικόνα από τον καταγισμό συναφών δημοσιευμάτων για τη σειρά.

Απόλυτα θετικό ήταν το αφιέρωμα του *Jewish Chronicle* που συνοδεύονταν από ένα “*attractively produced*” οκτασέλιδο ενημερωτικό φυλλάδιο με χάρτες και φωτογραφίες, εν όψει της προβολής στις 3 Σεπτεμβρίου ‘78. Πάνω από 50.000 αντίτυπα διανεμήθηκαν στις Συναγωγές και σε εβραϊκούς οργανισμούς.²⁸ Το ταμπλόιντ *Daily Express* προβληματιζόταν, θέτοντας το ερώτημα: “*When does hate end and history begin?*” Στα ολοσέλιδα σχόλιά της η εφημερίδα «παραδέχεται» ότι «αν και δεν είναι δυνατόν να συνεχίσουμε ες αεί τον πόλεμο κατά της Γερμανίας στο πεδίο των ΜΜΕ, υπάρχει ωστόσο ανάγκη να ενημερώσουμε, έστω με τα ανεπαρκή

²⁴ W. Will και H. Voss, “9 Stunden bittere deutsche Historie im US- Fernsehen”, *Die Welt*, 14.4.1978. - Gerald Green, *Holocaust. a Novel of Survival and Triumph*, Bantam Books

²⁵ “Schmerzhaftes Bürgerpflicht”, *Der Spiegel*, 17.4.1978, σ. 161-162. Ο γερμανικός τίτλος παραπέμπει στην ενδοαμερικανική καμπάνια υπέρ της παρακολούθησης της τηλεοπτικής σειράς ως «rainful civic duty», βλ. παρακάτω.

²⁶ Παρατίθεται.: *Bonner General- Anzeiger*, 21.4.1978.

²⁷ Προφανώς η πραγματική τιμή βρισκόταν κάπου ανάμεσα στις 250.000 και 280.000 λίρες. Πβλ. π.χ., *Sunday Times*, 10.9.1978 και PAAA B 86/1482, γερμανική πρεσβεία Λονδίνου προς ΑΑ, 7.9.1978.

Για τον γενικότερο απόηχο, βλ. Caroline Sharples, Olaf Jensen (επιμ.), *Britain and the Holocaust. Remembering and Representing War and Genocide*, Macmillan, London 2013.

²⁸ *Jewish Chronicle*, 25.8.1978, βλ. επίσης: PAAA, B 86/1482, Γερμανική πρεσβεία Λονδίνου προς ΑΑ, 29.8.1978.

μέσα της τηλεόρασης πρωτίστως τη νέα γενιά για τα εγκλήματα του ναζιστικού καθεστώτος. Φυλετικό μίσος και φανατισμός που βρήκαν έκφραση στα ναζιστικά εγκλήματα, δεν πρέπει να ξεχαστούν ούτε σήμερα».²⁹

Ταυτόχρονα, η πρεσβεία επιχείρησε, με τη βοήθεια υψηλών αξιωματούχων του BBC, να προτείνει συγκεκριμένους «αντικειμενικούς συζητητές» για τις συνοδευτικές panel discussions μετά την προβολή των επεισοδίων τις οποίες σχεδίαζε το BBC.³⁰ Και σε άλλες χώρες - από την Αυστραλία έως τη Κόστα Ρίκα και τη Σουηδία – ακολουθούσαν, μετά την εκάστοτε προβολή, συζητήσεις για τη Γερμανία και το ένοχο παρελθόν της - γεγονός που προβλημάτιζε τους διπλωμάτες της Βόννης, οι οποίοι αναζητούσαν να προβάλουν την ανάνηψη της Δυτικής Γερμανίας ως ηθικό-δημοκρατικό «success-story».³¹

Το ΑΑ παρακολουθούσε και την προβολή της σειράς στον Καναδά. Σύμφωνα με τους ενδοϋπηρεσιακούς σχολιασμούς, η δραματικότητα συρρικνώθηκε στη διάρκεια της προβολής. Οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης στον Καναδά ήταν «αποστασιοποιημένες», αφού το σχετικό ενδιαφέρον είχε μειωθεί εξαιτίας του βομβαρδισμού με άσχετες διαφημίσεις που επιδρούσαν αρνητικά στην καλλιτεχνική και πολιτική αξία της σειράς. Απ' την άλλη, έκανε εντύπωση ότι στη χώρα του κατεξοχήν ανοιχτού τραύματος, το Ισραήλ, η σειρά – που προβλήθηκε το 1978 με τον τίτλο “Hashoah” – δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση. Οι αντιδράσεις του κοινού ήταν συγκρατημένες. Αξιοσημείωτες ήταν οι προειδοποιήσεις των ψυχολόγων προς τους επισκέπτες της Σοά να δουν το “Ha-Shoah” (έτσι ονομάστηκε η σειρά στο Ισραήλ) μόνο μαζί με συντροφιά φίλων και συγγενών και ποτέ μόνοι, ώστε να μην υποστούν ισχυρό σοκ. Η πλειοψηφία των επισκεπτών της Σοά θεώρησε ότι οι εμπειρίες τους ισοπεδώθηκαν και εντάχθηκαν σε αυτό που αργότερα ονομάστηκε *Holocaust trivialization*. Εκλάμβαναν τη σειρά σαν μια κιτς εκδοχή των προσωπικών βιωμάτων τους – μια κρίση που συμμερίστηκε και ο Elie Wiesel, επισκέπτης των στρατοπέδων Άουσβιτς και Μπούχενβαλντ.³²

²⁹ *Daily Express*, 29.8.1978. Βλ. και ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία Λονδίνου προς ΑΑ, 29.08.1978.

³⁰ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία Λονδίνου προς ΑΑ, 29.08.1978, αφορά: τηλεοπτική σειρά για τη γενοκτονία των Εβραίων.

³¹ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, ΑΑ, Referat 012-11, προς Γενικό Γραμματέα, 16.5.1978, αφορά: σειρά για τη γενοκτονία των Εβραίων 1933-1945, καθώς και: ΑΑ προς όλες τις διπλωματικές και προξενικές αντιπροσωπείες, 25.10.1978.

³² “Holocaust in Israel”, *FAZ*, 14.9.1978. Βλ. επίσης: Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*. Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 320.

Ήδη όμως είχε προηγηθεί στη Βόννη η διωπουργική συζήτηση για το ενδεχόμενο μιας προβολής του σίριαλ στη Δυτική Γερμανία³³. Οι πάντες συμφώνησαν ότι το θέμα της προβολής χρειαζόταν προσοχή και συνεχή επιτήρηση για να αποφευχθούν «υπερβολικές αντιδράσεις», μιας που έως τώρα (δηλ. στην Αμερική) «φτηνά την έχουμε γλιτώσει». Ωστόσο, μελλοντικά η σειρά θα προβαλλόταν και σε άλλες χώρες, και αυτό ίσως θα προκαλούσε αρνητικότερες αντιδράσεις. Έπρεπε λοιπόν να προληφθούν οι επικρίσεις για τη Γερμανία τονίζοντας κυρίως ότι η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία δεν είχε τίποτα κοινό με την άλλοτε αυτοκρατορία του Κακού. Θα έπρεπε να παραχθεί ενημερωτικό υλικό για τα εγκλήματα του ναζιστικού καθεστώτος, αλλά και για τις αποζημιώσεις που η δημοκρατική Γερμανία είχε ήδη αρχίσει να καταβάλλει. Τέλος, όφειλε να δοθεί προσοχή στον αναδυόμενο αντισημιτισμό και νεοναζισμό. Ωστόσο, στο ίδιο έγγραφο έγιναν παραδεκτά δύο αδύνατα σημεία στη γερμανική επιχειρηματολογία: πρώτον, οι ανεπαρκείς αναφορές στα γερμανικά σχολικά συγγράμματα για τα εγκλήματα του ναζισμού, και, δεύτερον, η γενικότερη καθυστέρηση της ποινικής δίωξης των θυτών.³⁴ Οι περισσότεροι λοιπόν συμφώνησαν ότι το *Holocaust* έπρεπε να αποκτηθεί από τη δυτικογερμανική τηλεόραση, αφού μάλιστα η πιθανότητα είχε ήδη διαρρεύσει στο διεθνή τύπο προκαλώντας θετικά σχόλια.³⁵ Επίσης το προεδρείο του κυβερνώντος σοσιαλδημοκρατικού κόμματος συνηγορούσε ανεπιφύλακτα υπέρ της αγοράς και προβολής της σειράς. Από την άλλη διέρρευσε η σκληρή αντίδραση του Klaus Boelling, γενικού γραμματέα στο ΑΑ και εκπροσώπου της κυβέρνησης του Χέλμουτ Σμιτ. Ο Μπέλινγκ, του οποίου η μητέρα υπήρξε γερμανοεβραία, επιζήσασα του Άουσβιτς, επέκρινε δριμύτατα την ανεπαρκέστατη μεταφορά της φρίκης από την ιστορική πραγματικότητα στην τηλεοπτική οθόνη.³⁶ Ενδιαφέρουσα ήταν άλλωστε και η λεπτομερής ανάλυση της γερμανικής πρεσβείας στην Ουάσιγκτον, για τους λόγους που εμπόδιζαν τη σειρά - παρά την ευημερία των αριθμών (εξόδων παραγωγής, διαφήμισης, θεατών) – απ’ το να γίνει το πολιτιστικό, συγκινησιακό και

³³ με συμμετοχή εκπροσώπων των Υπουργείων Εξωτερικών και Οικονομικών, καθώς και της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Τύπου.

³⁴ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, ΑΑ, 24. 4.1978, αφορά: NBC- Fernserie “Holocaust”.

³⁵ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, ΑΑ, 26.4.1978.

³⁶ «Μιλώντας προσωπικά, αντιτίθεμαι σφοδρά στην προβολή της σειράς στην τηλεόραση. Η δραματοποίηση του γεγονότος δεν έχει καμία σχέση με την πραγματική φρίκη. Μου φαίνεται ότι δεν είναι τρόπος αυτός να αποδώσει την Κόλαση». *New York Times*, 23.4.1978.

ιστορικό μέγα-event (Großereignis), κάτι το οποίο ευελπιστούσαν οι συγγραφείς από κοινού με το λόμπι τους και το οποίο εμείς [οι Γερμανοί] είχαμε φοβηθεί.»³⁷

Αρχικά προβλεπόταν να παιχτεί η σειρά στο κύριο πρόγραμμα του πρώτου γερμανικού καναλιού ARD. Ύστερα όμως από επίμονες αντιρρήσεις της πιο συντηρητικής Βαυαρίας, δηλαδή του εκεί κυβερνώντος κόμματος CSU, αλλά και του Südwestfunk, καναλιού της Βάδης-Βυρτεμβέργης, επίσης υπό χριστιανοδημοκρατικό έλεγχο, προβλήθηκε στο Τρίτο Πρόγραμμα μεταξύ 22 και 26 Ιανουαρίου 1979³⁸. Περιέργως, παρόλο που το «Τρίτο» είχε περιορισμένη εμβέλεια, έβλεπαν κατά μέσο όρο 15.000.000 Γερμανοί τα επεισόδια, με τους περισσότερους να είναι μεταξύ 14 και 29 χρονών (68%) και άνω των εξήντα (47%).³⁹ Η *Washington Post* έκανε λόγο για ένα «ψυχοφθόρο καθήκον του πολίτη» (“painful civic duty“), οι γερμανικές εκθέσεις ανέλυσαν διεξοδικά το ισχυρό αποτύπωμα του σίριαλ στη δημόσια ιστορία, με τα χιλιάδες πρωτοσέλιδα και αφιερώματα σε περιοδικά, τις εκδόσεις, ενώ ακόμη και οι νεοναζί έδωσαν ένα θορυβώδες παρόν διαδηλώνοντας κατά της προβολής. Στο συνοδευτικό πρόγραμμα μετά το τέλος κάθε επεισοδίου, επιλέχτηκε να οργανωθούν πάνελ με ειδικούς (ιστορικούς, ψυχολόγους, πολιτικούς επιστήμονες) και επιζήσαντες της Σοά, και να προβληθούν ντοκιμαντέρ για την ιστορία του αντισημιτισμού και παρεμφερή θέματα.⁴⁰ Πάντως, και σε άλλες χώρες, μετά την προβολή των επεισοδίων, ακολουθούσε συζήτηση για τη Γερμανία και το ένοχο παρελθόν της, γεγονός που προβλημάτιζε τους διπλωμάτες του ΑΑ.⁴¹

Τα ενημερωτικά φυλλάδια για τον (παλαιό και νέο) Ναζισμό που διανέμονταν στα σχολεία, είχαν τεράστια επιτυχία⁴². Στην Αυστρία όμως, δύο μήνες αργότερα, όχι μόνο ακροδεξιές αλλά και mainstream εφημερίδες, όπως η “Presse” έσταζαν χολή. Η κίτρινη φυλλάδα μαζικής κυκλοφορίας *Kronen Zeitung* χαρακτήρισε μάλιστα την «ατέρμονη» ενασχόληση με τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο ως «μαζοχισμό á la

³⁷ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, γερμανική πρεσβεία προς ΑΑ, 24.4.1978.

³⁸ Την ίδια περίοδο ήταν σε εξέλιξη οι δίκες στο Ντύσελντορφ για το κολαστήριο του Μαϊντάνεκ (1975-1981). Επρόκειτο για την τρίτη σειρά δικών, με την πρώτη να ξεκινάει στην απελευθερωθείσα Πολωνία το 1944.

³⁹ Sven Felix Kellerhoff, “Ein Name für das Ungeheure”, *Berliner Morgenpost*, 26.1.2009, εφημ. *Der Aufbau*, 29.9.1978.

⁴⁰ „Holocaust“ im dritten Programm“, *FAZ*, 19.10.1978.

⁴¹ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, ΑΑ, Referat 012- 11, προς Γενικό Γραμματέα, αφορά: σειρά για τη γενοκτονία των Εβραίων 1933- 1945, 16. Μαΐου 1978/ ΑΑ προς όλες τις διπλωματικές και προξενικές αντιπροσωπείες, αφορά: Politische Öffentlichkeitsarbeit Ausland, Bonn, 25. Oktober 1978.

⁴² “Junge Deutsche wollen die Wahrheit wissen”, *Aufbau*, September 29, 1978.

Holocaust».⁴³ Εν γένει όμως οι επιπτώσεις της προβολής στην Αυστρία δεν ήταν τόσο καίριες, όσο αυτές της μετέπειτα (από το 1986) «υπόθεσης Βάλντχάιμ», αναφορικά με το ρόλο που έπαιξε ο αυστριακός πρόεδρος στη διάρκεια του πολέμου.⁴⁴

Οι συνέπειες της προβολής

Στη Γερμανία, αντιθέτως, η προβολή της σειράς *Holocaust* προκάλεσε την ρήξη και την αποδόμηση των άλλοτε ταμπού.⁴⁵ Η παράλληλη και συχνά επαναλαμβανόμενη προβολή σε πολλές χώρες κατά τη διετία 1978-1979, δημιούργησε έναν «διεθνή συγχρονισμό εικόνων και αφηγήσεων» και γι' αυτό το σίριαλ αποτέλεσε ορόσημο της *διεθνοποίησης της μνήμης του Ολοκαυτώματος*.⁴⁶ Η σημαντικότερη συνέπεια της προβολής ήταν να παρεμποδιστεί η επαπειλούμενη παραγραφή των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στην Ομοσπονδιακή Βουλή της Βόννης. Έτσι, επιτέλους άνοιγε ο δρόμος για τη δίωξη των ναζί εγκληματιών πολέμου. Ωστόσο, μεταξύ εκείνων που ψήφισαν υπέρ της παραγραφής ήταν και ο μελλοντικός (από το 1982) καγκελάριος Χέλμουτ Κολ.

Οι γερμανοί παρατηρητές σημείωναν σχολαστικά τις συνεχείς εξελίξεις στο θέμα της ανακίνησης της πρωτόγνωρης φρίκης, όπως διεθνή συνέδρια, με καλεσμένους κορυφαίους επιστήμονες, αλλά και σεμινάρια για καθηγητές μέσης εκπαίδευσης. Με πρωτοβουλία της ΟΔΓ προωθήθηκε και η ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης για την ενδογερμανική αντίσταση. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην έκδοση μελετών και την προβολή ταινιών για το κίνημα της 20^{ης} Ιουλίου 1944 και τον κόμη Στάουφενμπεργκ που το είχε οργανώσει με σκοπό τη δολοφονία του Χίτλερ. Η ξαφνική παρέλαση «καλών» Γερμανών λειτουργούσε ως αντισταθμιστική κίνηση για την πρόληψη δημιουργίας ενός αντιγερμανικού κλίματος.⁴⁷

Μετά την προβολή του «Holocaust», οι πωλήσεις βιβλίων για τον εθνικοσοσιαλισμό αυξήθηκαν κατακόρυφα, όπως και η προσέλευση σε τόπους

⁴³ Heidemarie Uhl, "Von 'Endlösung' zu 'Holocaust'. Die TV-Ausstrahlung von 'Holocaust' und die Transformationen des österreichischen Gedächtnisses", *Historical Social Research*, 30 (2005), σ. 29-52.

⁴⁴ Βλ. Χ. Φλάισερ (2012), «Ενθυμήσεις γύρω απ' την υπόθεση Βάλντχάιμ», στο Δ. Ι. Παπαδημητρίου και Σ.Ι. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα 2012, σ. 95-114.

⁴⁵ Στα γερμανικά: "Enttabuisierung" - Gerhard Paul, *Holocaust: Vom Beschweigen ...* σ. 21.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 25.

⁴⁷ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία ΟΔΓ, Washington, 21.9.1978, προς όλες τις προξενικές αρχές στις ΗΠΑ, Washington, 21.9.1978.

μνήμης του ναζισμού (στρατόπεδα συγκέντρωσης, φυλακές).⁴⁸ Ενώ το 1968 μόλις 471 σχολεία είχαν επισκεφθεί το Νταχάου, στα τέλη της δεκαετίας του '70 ο ετήσιος αριθμός των σχολείων που τίμησαν το κολαστήριο ξεπερνούσε τις πέντε χιλιάδες.⁴⁹ Τον Ιανουάριο του 1979, περίοδο κατά την οποία προβαλλόταν το «Ολοκαύτωμα» στις γερμανικές τηλεοράσεις, σημειώθηκαν μόνο για εκείνο τον (εξαιρετικά κρύο) μήνα 27.000 επισκέψεις, διπλασιάζοντας τον αριθμό του προηγούμενου Ιανουαρίου (12.000 επισκέψεις). Αυτή η αλματώδης άνοδος ήταν ενδεικτική της ευρείας απήχησης του “TV-Holocaust”, με αποτέλεσμα οι νεαροί Γερμανοί να αναηλαφούν το παρελθόν και την υλικότητά του μέσα από τα πιο ευδιάκριτα ίχνη του «Τρίτου Ράιχ», τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης.⁵⁰ Μπορούμε δηλαδή να μιλήσουμε για (έστω μερική) «επίσημη» επανανακάλυψη και αναγνώριση αυτών των «αυθεντικών» τόπων μνήμης. Ο Ομοσπονδιακός Νόμος περί Αποζημιώσεων του 1977 (Bundesentschädigungsgesetz) υπολόγιζε σε πάνω από 1.600 τον αριθμό των ναζιστικών στρατοπέδων (συμπεριλαμβανομένων των θυγατρικών) στην άλλοτε γερμανοκρατούμενη Ευρώπη. Ελάχιστα εξ αυτών αναδείχτηκαν σε μνημεία. Σύμφωνα με τον Habbo Knoch, τουλάχιστον μέχρι το 1990 παρατηρούνταν μια μείωση της ιστορικής σημασίας (“Minimierung”) αυτών των τόπων στην ΟΔΓ, ενώ στην Ανατολική Γερμανία τα ναζιστικά στρατόπεδα εργαλειοποιούνταν με σκοπό την εκ νέου νοηματοδότησή τους με πολιτικό (κομμουνιστικό) πρόσημο, ως τόποι που συμβόλιζαν τη διαχρονική («τότε και τώρα») αντιφασιστική πάλη.⁵¹

Η σειρά λοιπόν, δείχνοντας την ιστορία της οικογένειας Weiß και, κατ' επέκταση τον διωγμό των Εβραίων, κατέδειξε τα κενά στη γερμανική κουλτούρα

⁴⁸ Frank Bösch / Constantin Goshler (επιμ.), *Public History. Öffentliche Darstellungen des Nationalsozialismus jenseits der Geschichtswissenschaft*, Campus, Φρανκφούρτη 2009, σ. 20.

⁴⁹ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2012, σ. 811.

⁵⁰ “Nähe macht den Weg nicht leichter”, *Kölner Stadt-Anzeiger*, 20.4.1979.

⁵¹ Habbo Knoch, “Spurensuche: NS-Gedenkstätten als Orte der Zeitgeschichte”, στο: Frank Bösch / Constantin Goshler, *ό.π.*, σ. 190-191. Το πρώτο στρατόπεδο που μνημειοποιήθηκε ήταν το Άουσβιτς, το οποίο κηρύχθηκε το 1947 από την πολωνική κυβέρνηση «εθνικό μνημείο της Πολωνίας» απαλείφοντας έτσι την εβραϊκή μνήμη. Εκείνα τα χρόνια τα στρατόπεδα αναδεικνύονταν μόνο μέσα απ' τις μοναχικές προσπάθειες των επιζήσαντων. Με δικές τους αποκλειστικά πρωτοβουλίες ανεγείρονταν μνημεία, τα οποία πολλές φορές αποκλείονταν από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της δημιουργίας ενός αναθηματικού οβελίσκου στο στρατόπεδο Sandbostel από τους ίδιους τους σοβιετικούς αιχμαλώτους, που όμως ανατινάχτηκε το 1956 και αντικαταστάθηκε με έναν ξύλινο σταυρό. Άλλο παράδειγμα αποκλεισμού των μεμονωμένων πρωτοβουλιών ήταν η έκθεση που έκαναν οι επιζώντες στα κρεματόρια του Ντάχαου, που σταμάτησε μετά από κρατική παρέμβαση το 1952. Στο ίδιο στρατόπεδο, το 1955, ο Σύλλογος πρώην Κρατουμένων ίδρυσε την Διεθνή Επιτροπή του Ντάχαου (Comité International de Dachau), προκειμένου να αφυπνίσει την κοινή γνώμη για την άθλια κατάσταση στην οποία βρισκόταν το στρατόπεδο. Βλ. Harold Marcuse, *Legacies of Dachau. The Uses and Abuses of a Concentration Camp 1933- 2001*, Cambridge University Press 2001, σ. 115.

μνήμης. Ήταν επόμενο, οι τόποι μνήμης να δεχτούν πολλούς επισκέπτες, που αναζητούσαν τα σβησμένα ίχνη του παρελθόντος στα απομεινάρια των άλλοτε στρατοπέδων.⁵² Το “Holocaust” συνέβαλε μέχρι και στη δημιουργία μουσείων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το «Κέντρο Τεκμηρίωσης» στο ερειπωμένο και εγκαταλελειμμένο στρατόπεδο Neuengamme, λίγα χιλιόμετρα έξω απ’ το Αμβούργο.⁵³

Όσον αφορά στη βιβλιογραφική παραγωγή της Δυτικής Γερμανίας, οι βιογραφίες του Χίτλερ εκτοξεύτηκαν σε πωλήσεις καθ’ όλη τη διάρκεια της προβολής του “Holocaust”, ενώ στο ίδιο διάστημα επανεκδόθηκαν κλασικά έργα, όπως το “SS-Staat” του Eugen Kogon (επιζώντα του Μπούχενβαλντ) και το «Ημερολόγιο της Άννα Φρανκ». Σύμφωνα με Γερμανούς βιβλιοπώλες, καινούργιοι πελάτες ζητούσαν βιβλία για το «Τρίτο Ράιχ», ενώ επιτέλους έγινε δεκτή προς έκδοση σε γερμανικό οίκο η εμβληματική μελέτη του Raul Hilberg “The destruction of European Jews”, που επί 30 χρόνια ήταν στην κυριολεξία στα αζήτητα.⁵⁴

Η Υπηρεσία για την Πολιτική Επιμόρφωση του κρατιδίου της Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας αποφάσισε να εκδώσει ενημερωτικά φυλλάδια για τον νεοναζισμό και την ακροδεξιά που θα διανέμονταν στα σχολεία, ώστε να προλάβει αντιδράσεις εξτρεμιστών μετά την προβολή της σειράς. Μάλιστα, το ενδιαφέρον των σχολείων για σχετική διαφώτιση ήταν τόσο μεγάλο, που το Υπουργείο αποφάσισε μόνο για το έτος 1978 να διανέμει 60.000 μπροσούρες και 1.500 πακέτα, το καθένα με εξήντα ταινίες και ντοκιμαντέρ με θέμα τη Σοά.⁵⁵

⁵² Habbo Knoch... ό.π. σ. 210.

⁵³ Hans-Ulrich Stoldt, “KZ Neuengamme. Nicht einmal ein Hinweis”, *Die Zeit*, 26.9.1980. Σύμφωνα με τον διευθυντή του Herbert Schemmel, η δημιουργία του Κέντρου Τεκμηρίωσης ήρθε ως απόρροια της προβολής του ‘Holocaust’.

⁵⁴ Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του Hilberg, την οποία εκπόνησε το 1948, ενώ μόλις το 1961 εκδόθηκε από έναν μικρό και άγνωστο αμερικάνικο εκδοτικό οίκο. Δυστυχώς στην Ευρώπη ο Hilberg δεν μπόρεσε να το εκδώσει, και οι αρνήσεις απ’ τους εκδοτικούς ήταν συνεχείς. Στη Γερμανία μεγάλοι οίκοι όπως ο Beck, αρνήθηκαν και θεώρησαν ότι το έργο του ήταν «αντιεμπορικό», κυρίως γιατί δεν σεβάστηκε ένα «πολιτικά ορθό» ταμπού κάνοντας, π.χ., αναφορά στους εβραίους συνεργάτες των Γερμανών, ένα άβολο και ανεξερεύνητο θέμα που δεν θα έβρισκε απήχηση. Έπρεπε να προβληθεί το σίριαλ για να ενδιαφερθούν κάποιοι γερμανοί εκδότες για τη Σοά. Έτσι, ο Hilberg είδε επιτέλους το έργο της ζωής του να εκδίδεται στην ΟΔΓ, έστω τον μικρό οίκο Olle & Wolter. Και πάλι όμως στάθηκε άτυχος, καθώς ο οίκος έκλεισε, και χρειάστηκε να περιμένει άλλη μια δεκαετία για να εκδοθεί το έργο του σε συνέχειες από τον μεγάλο εκδοτικό Fischer το 1990. Βλ. Olaf Blaschke, “Zeitgeschichte gestalten: Verleger und Lektoren”, στο: Frank Bösch / Constantin Goshler (επιμ.) ό. π., σ. 249. Ο Hilberg κατέγραψε αυτή την εκδοτική οδύσσεια σε ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο: Raul Hilberg, *Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers*, Fischer, Frankfurt/M. 1994.

⁵⁵ “Junge Deutsche wollen die Wahrheit wissen”, εφ. *Aufbau*, September 29, 1978.

Δημόσια Κριτική

Δεν ήταν λίγοι οι θεατές, ιδίως από τους επιζήσαντες, που σοκαρίστηκαν με την εμπορευματοποίηση της φρίκης.⁵⁶ Όπως είδαμε, ο Βίτζελ, επιζών της Σοά και βραβευμένος με το Νόμπελ Ειρήνης το 1986, ήταν απ' τους πρώτους σφοδρούς επικριτές του *Holocaust* απ' την πλευρά των θυμάτων. Η κριτική του στους *New York Times* ήταν οξεία: «Είναι αναληθές, αισχρό [offensive], ευτελές. Ως τηλεοπτική παραγωγή το φιλμ προσβάλλει όσους χάθηκαν και όσους επέζησαν». Ο Βίτζελ πίστευε ότι η γενοκτονία έπρεπε να μείνει στις μνήμες όλων, όχι όμως ως ατεκμηρίωτο σόου, όπου η οντολογική εμπειρία της Σοά μετατρέπεται σε μελόδραμα.⁵⁷

Ο κριτικός της *New York Times* έκανε λόγο για μια «μοιραία απλούστευση, με ξύλινους χαρακτήρες και αδύνατες συμπτώσεις». Σε αντίθεση με την *NYT*, το περιοδικό *Time* σχολίασε θετικά το γεγονός ότι η αμερικάνικη τηλεόραση φάνηκε για πρώτη φορά αντάξια των προσδοκιών προβάλλοντας ένα σίριαλ που συνέβαλε στο ξύπνημα των συνειδήσεων για τη φρίκη του ναζισμού.⁵⁸ Σύμφωνα με το *Time*, το μεγαλύτερο προσόν της σειράς ήταν ότι δεν παρουσίαζε τους Γερμανούς σαν αποκτηνωμένα και πειθήνια ρομπότ, που υπάκουαν απλώς στις εγκληματικές εντολές του Χίτλερ. Η «Τελική Λύση» δεν ήταν λοιπόν αποτέλεσμα της δράσης ολίγων τρελών, αντιθέτως παρουσιάζονται στην οθόνη οι «συνηθισμένοι άνθρωποι» (όρος που χρησιμοποιήθηκε απ' τη Χάνα Άρεντ, αλλά και τον Daniel Goldhagen), γιατροί, μηχανικοί, κληρικοί, όλοι στην υπηρεσία ενός εγκληματικού καθεστώτος. Ο σκηνοθέτης Marvin Chomsky επέλεξε να εντάξει κάποιες φωτογραφίες απ' τη σφαγή του Μπάμπι Γιάρ,⁵⁹ που άφησαν ισχυρό αποτύπωμα στο ψυχισμό των τηλεθεατών και τους ώθησε σε αναζήτηση του τι συνέβη σε εκείνη την άγνωστη τότε σφαγή στην Ουκρανία. Πολλές φορές αναφερόταν ότι οι ηθοποιοί που συμμετείχαν κατέρρεαν ή τους ήταν αδύνατο να παίξουν μια σκηνή.

⁵⁶ “Die Judenvernichtung als Seifenoper”, *FAZ*, 20.4.1978.

⁵⁷ *New York Times*, 16.4., 23.4.1978, *Bonner General-Anzeiger*, 21.4.1978, *FAZ*, 20.4.1978. - Ωστόσο και ο νομπελίστας - δεκαετίες αργότερα, μετά την κυκλοφορία του αυτοβιογραφικού βιβλίου του *Νύχτα* (Night) - έπεσε έμμεσα στην παγίδα της “Holocaust” δίνοντας πολύωρη συνέντευξη στη γνωστή τηλεπαρουσιάστρια Oprah Winfrey in situ στο στρατόπεδο του Άουσβιτς *The New York Times*, 16.1.2006. Ολόκληρη η εκπομπή βρίσκεται στο YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=4IJ4mpCDVpE> (17.3.2015).

⁵⁸ “Reviving the Nazi Nightmare”, *Time*, 17.4.1978, σ. 46- 48.

⁵⁹ Στο Μπάμπι Γιαρ (τη «Χαράδρα της γιαγιάς» έξω από το Κίεβο) τον Σεπτέμβριο του 1941, εκτελέστηκαν 33.771 Εβραίοι από τα Ες Ες, με την αγαστή συνεργασία της ουκρανικής αστυνομίας. Ήταν μία από τις μαζικότερες εκτελέσεις Εβραίων και συντελέστηκε με αρχαϊκό και μη βιομηχανοποιημένο τρόπο.

Σε άρθρο εφημερίδας της Βόννης, με τον ειρωνικό τίτλο «Καλή μπίζνες με τη φρίκη», τονίζεται ότι ο θόρυβος που έχει προκαλέσει το σίριαλ δεν γινόταν πάντοτε δεκτός με χαρά ούτε απ' τους ίδιους τους Εβραίους της χώρας. Η εφημερίδα που ασχολήθηκε περισσότερο απ' οποιαδήποτε άλλη με τη Σοά το διάστημα της προβολής, ήταν η *Washington Post*, δημοσιεύοντας ολόκληρα άρθρα ακόμη και για άγνωστες πτυχές του πολέμου και των προεορτιών του, όπως για τη Σύσκεψη στο Εβιάν το 1938.⁶⁰

Στη Μεγάλη Βρετανία επίσης ποίκιλαν οι αντιδράσεις. Η *Evening News* ανέφερε ότι έγιναν πολλά τηλεφωνήματα διαμαρτυρίας στο BBC μετά την προβολή της σειράς, με κύριο επιχείρημα αυτό που πλέον ονομάζεται διεθνώς ως “Holocaust Trivialization”. Πολλοί εστίασαν την κριτική τους στη «χολιγουντιανή προσέγγιση της Σοά», ενώ η *Sunday Times*, με αφορμή τις δηλώσεις ενός πολωνού πρόσφυγα, σχολίασε αρνητικά το αφύσικα κομψό ντύσιμο και την καλή φυσική κατάσταση όσων υποδύονταν τους κρατούμενους στο στρατόπεδο Μπούχενβαλντ. Η Rosalie Horner στην *Daily Express* τόνισε ότι δεν επρόκειτο ούτε για ντοκιμαντέρ, ούτε για δραματική σειρά, αλλά για «διασκέδαση της μανιέρας του Χόλυγουντ», ενώ ο Richard Last της *Daily Telegraph* διερωτήθηκε εάν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν τα χειρότερα εγκλήματα που γνώρισε η ανθρωπότητα με τον «πλέον συμβατικό τρόπο, και εντελώς λανθασμένα: η ενδυμασία, τα κουρέματα, η διακόσμηση, το περιβάλλον». Ο ίδιος, μετά την προβολή του τελευταίου επεισοδίου, ανακεφαλαιώνοντας, έκρινε ότι ακόμα και οι υποκριτικές ικανότητες των πρωταγωνιστών ήταν περιορισμένες, επιμένοντας πάλι στην εμφάνιση των κρατούμενων λίγο πριν οδηγηθούν στους θαλάμους αερίων: «Πώς είναι δυνατόν να εμφανίζονται στα κανονικά τους κιλά και ξυρισμένοι;».⁶¹ Ο Steward Stephen της *Daily Mail* θεώρησε ότι ακόμη και τα έξοδα παραγωγής «δεν έπιασαν τόπο». Η *Daily*

⁶⁰ Πρόκειται για μια διεθνή διάσκεψη για την αντιμετώπιση του προβλήματος των Εβραίων προσφύγων, την οποία συγκάλεσε ο Φραγκλίνος Ρούζβελτ. Στη διάρκεια της διάσκεψης που διήρκεσε εννιά ημέρες, ο ένας μετά τον άλλο οι απεσταλμένοι από 32 χώρες έπαιρναν το λόγο και εξέφραζαν τη συμπαράστασή τους στους πρόσφυγες. Οι περισσότερες χώρες, ωστόσο, συμπεριλαμβανομένων των Ηνωμένων Πολιτειών και της Βρετανίας, επικαλούνταν δικαιολογίες για το γεγονός ότι δεν δέχονταν περισσότερους πρόσφυγες. Ανταποκρινόμενη στη διάσκεψη του Εβιάν, η γερμανική κυβέρνηση άδραξε την ευκαιρία να δηλώσει με μεγάλη ικανοποίηση ότι ήταν «εκπληκτικό» πως οι άλλες χώρες ασκούσαν κριτική στη Γερμανία για τον τρόπο που αντιμετώπιζε τους Εβραίους, καμία όμως δεν ήταν διατεθειμένη να ανοίξει τις πύλες της σε αυτούς όταν «δόθηκε η ευκαιρία». Βλ. Magnus Brechtken, *Madagaskar für die Juden*, Μόναχο 1997, σ. 217.

⁶¹ PAAA, B 86/1482, AA, γερμ. πρεσβεία Λονδίνου προς AA, 7.9.1978, αφορά: σειρά για τη γενοκτονία των Εβραίων 1933-1945.

Express ρώτησε τη γνώμη εβραίων επιζησάντων για τη σειρά, οι οποίοι ήταν επιφυλακτικοί ως προς την ιστορική ακρίβεια του έργου.

Στις συζητήσεις που προβάλλονταν μετά το τέλος κάθε επεισοδίου στην Αγγλία, προσκλήθηκαν γνωστοί ειδικοί, ανάμεσά τους και η Gitta Sereny, δημοσιογράφος, ιστορικός και συγγραφέας του βιβλίου *Into that Darkness*, αποτέλεσμα εξήντα ωρών συνομιλίας με τον Franz Stangl, διοικητή του στρατοπέδου εξόντωσης Treblinka. Η Sereny ερμήνευσε την επιφύλαξη της γερμανικής κοινής γνώμης απέναντι στο “Holocaust” ως αποτέλεσμα της πληθώρας πληροφοριών μέσω ντοκιμαντέρ και βιβλίων στη Γερμανία. Αυτό σημαίνει ότι η γερμανική νεολαία ήταν καλύτερα πληροφορημένη για τη Σοά, απ’ ό,τι οι νέοι στην Αγγλία και στην Αμερική.⁶² Η *Sunday Mail*, επέλεξε να δημοσιεύσει αυθεντικές φωτογραφίες από τη φρίκη των στρατοπέδων με τον τίτλο «Ολοκαύτωμα— πώς ήταν πράγματι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης», καθώς σύμφωνα με πολλούς η σειρά δεν αντικατόπτριζε την πραγματικότητα. Στη *Sunday Telegraph*, ο Philip Purser χαρακτήρισε τη σειρά ως «την τελική προσβολή των θυμάτων», και στον ίδιο τόνο κατέρριψε και τις θετικές κριτικές, κάνοντας λόγο για ένα αναχρονιστικό, εξομοιωτικό και ανακριβές κατασκευάσμα. Αντίθετα με την πλειονότητα των κριτικών, ο πολύς «κυνηγός των ναζί» Simon Wiesenthal δήλωσε στη *Sunday Times* ότι «παρ’ όλες τις ανακρίβειες, είναι εξαιρετικά σημαντικό να ενημερωθούν οι μεταπολεμικές γενιές για όσα συνέβησαν».⁶³ Ωστόσο, σε αντίθεση με την περίπτωση της προβολής στις ΗΠΑ, στην Αγγλία η σειρά προκάλεσε μια βαθιά και εντατική ενασχόληση με την περίοδο του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου.⁶⁴

Οι πρώτες κριτικές στα δυτικογερμανικά μέσα ενημέρωσης έκαναν λόγο για την «Τελική Λύση ως σούπερ σόου», για το «γενοκτονικό μελόδραμα» (*Melodrama vom Massenmord*), το Ολοκαύτωμα σε «μορφή Ντάλλας» (το γνωστό σίριαλ, *Dallas-Format*), ή για το “Holotainment” και την «μιντιοποίηση της ιστορίας» (*Medialisierung von Geschichte*).⁶⁵ Μάλιστα, η λέξη *Holocaust* ανακηρύχθηκε

⁶² ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία ΟΔΓ Λονδίνου προς ΑΑ, 11.9.1978, αφορά: σειρά για τη γενοκτονία των Εβραίων 1933-1945.

⁶³ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία ΟΔΓ Λονδίνου προς ΑΑ, 7.9.1978.

⁶⁴ ΡΑΑΑ, Β 86/1482, πρεσβεία Δυτικής Γερμανίας Λονδίνο προς ΑΑ, 6 Οκτωβρίου 1978,...

⁶⁵ Gerhard Paul, “Holocaust: Vom Beschweigen...”, σ. 15.

γερμανική λέξη της χρονιάς το 1979.⁶⁶ Γενικότερα όμως, οι αντιδράσεις ήταν θετικές και κάθε επεισόδιο είχε θεαματικότητα 32% - 41 %. Η *Cellesche Zeitung*, εφημερίδα της πόλης Celle, έγραψε ότι οι ΗΠΑ, η χώρα του «ισραηλινού λόμπι», δημιούργησε διχόνοια στη Γερμανία με ένα σίριαλ που μετατράπηκε σε μήλο της Έριδος. Ο γνωστός ιστορικός Martin Broszat, διευθυντής τότε του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας στο Μόναχο, έκανε λόγο για ένα «έγχρωμο σπαραξικάρδιο και φλύαρο έργο», ενώ ο Hans Mommsen, απ' τους μεγαλύτερους εν ζωή γερμανούς ιστορικούς, αναφέρθηκε στις ελλείψεις και αδυναμίες της μεταφοράς της επιστήμης στη δημόσια σφαίρα.⁶⁷

Το *Spiegel* ήταν οξύ στην κριτική του για τη σειρά, τη θεωρούσε μια «ρηχή μορφή διασκέδασης, ενώ και οι αρχικές προθέσεις των δημιουργών για γυρίσματα στην Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και τη Γιουγκοσλαβία δεν πραγματοποιήθηκαν γιατί οι αρμόδιες τοπικές αρχές απέρριψαν το αίτημά τους λόγω του «φιλοσιωνιστικού σεναρίου». Στην ίδια γραμμή με το *Spiegel*, η συντηρητική *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, σε τίτλο άρθρου αναφέρεται στην «γεννοκτονία των Εβραίων ως σαπουνόπερα» και καταλήγει ότι η σειρά αναμειγνύει τη μυθοπλασία με την Ιστορία (λογοπαίγνιο “Story” – “History”), με αποτέλεσμα να αναρωτιέται ο τηλεθεατής πού άραγε ξεκινούσε η ιστορία και πού τελείωνε η μυθοπλασία.⁶⁸

Επίλογος

Τριάντα χρόνια αργότερα, η σοσιαλδημοκρατική εφημερίδα της Βιέννης *Standard* χαρακτήριζε το 1979 ως «έτος γέννησης του παρόντος», ως αφετηριακό έτος για την υπερνίκηση των σιωπών του παρελθόντος στη Γερμανία και ως απαρχή για την επεξεργασία του σκοτεινού κεφαλαίου του Ναζισμού. Όλα αυτά τα απέδιδε πρωτίστως στο τηλεοπτικό *Holocaust*,⁶⁹ που κατάφερε να συνδιαμορφώσει την ασχημάτιστη μνημονική κουλτούρα των δύσκολων μεταπολεμικών ετών και να αποτελέσει αντικείμενο ερευνών, μακριά από τη στερεοτυπική αντιμετώπισή του ως

⁶⁶ Αλλά και πιο χρησιμοποιημένη λέξη του μήνα (Απριλίου 1978) στα αμερικάνικα έντυπα MME. (PAAA, πρεσβεία Ουάσινγκτον προς ΑΑ, αφορά.: Αντιδράσεις των μέσων ενημέρωσης στη σειρά, 3 Μαΐου 1978.

⁶⁷ Sven Felix Kellerhoff, “Ein Name für das Ungeheure”, *Berliner Morgenpost*, 26.1.2009.

⁶⁸ “Die Judenvernichtung als Seifenoper”, , 20.4.1978.

⁶⁹ “1979 ist überall” («Το 1979 είναι παντού»), *derStandard.at*, 3-4.01.2009.

«τηλεοπτικό ανιστορικό προϊόν». Απομένει να ερευνηθεί και ο αντίκτυπος που άφησε η προβολή της σειράς στην Ελλάδα, την ίδια χρονιά όπως και στη Δυτική Γερμανία, ο οποίος - σύμφωνα με μια πρώτη προσέγγιση του διαθέσιμου υλικού- υπήρξε ισχυρός στην ελληνοεβραϊκή κοινότητα, αλλά αρκετά ισχνότερος στον υπόλοιπο πληθυσμό.